

єпископу Каневському, вікарію Київської єпархії і ректору Київської Духовної Академії. Вступ. ст., публ. і примеч. Н. Ю. Суховой // Вестн. Православного Свято-Тихоновського гуманітарного університету. II: Історія. Історія Русської Православної Церкви. – 2008. – Вып. II:1 (26). – С. 91–105. 3. *Энгельс Ф.* Бруно Бауер і первісне християнство / Фрідріх Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори : в 30 т. Т. 19. – пер. з 2-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1964. – Т. 19. – С. 295–303. 4. *Петрушева Л. И.* Болгария и российская эмиграция [Электронный ресурс] / Л. И. Петрушева // Отраслевой портал "Архивы России". – Режим доступа: http://www.rusarchives.ru/evants/exhibitions/bulg_emig_p.shtml. 5. *Поснов М. Э.* Гностицизм II века и победа Христианской церкви над ним / Михаил Эммануилович Поснов. – Киев : Тип. Акц. О-ва "Петр в Барий в Киев", 1917. – 827 с. 6. *Поснов М. Э.* Идея Завета Бога с израильским народом в Ветхом Завете (Опыт богословско-философского обозрения истории израильского народа) / Михаил Эммануилович Поснов. – Богуслав : Лито-Типография А. М. Ленского, Почтовая улица, 1902. – 97 с. 7. *Поснов М. Э.* История Христианской Церкви (до

разделения Церквей – 1054 г.) / Михаил Эммануилович Поснов. – Киев : Путь к истине, 1991. – 614 с. 8. *Поснов М. Э.* Иудейство (К характеристике внутренней жизни еврейского народа в после-плынное время) / Михаил Эммануилович Поснов. – Киев : Тип. И. И. Горбунова, Крещ., д. Дегтерева, № 38-й, 1906. – 268 с. 9. *Поснов Михаил Эммануилович* [Электронный ресурс] // Энциклопедия Кругосвет. Универсальная научно-популярная онлайн-энциклопедия. – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/POSNOV_MIHAIL_EMMANUILOVICH.html. 10. Русское Зарубежье XX века [Электронный ресурс] // Образовательный блог. – Режим доступа: <http://anotherproх.com/russkoe-zarubezhe-xx-veka>. 11. *Чистяков Г., свящ.* Памяти Ирины Михайловны Посновой [Электронный ресурс] / Георгий Чистяков // Русская мысль. – 1997. – № 4203, 25 декабря. – Режим доступа: <http://pvd.chat.ru/text/Chistjakov/Posn2.html>. 12. *Шкаренков Л. К.* Агония белой эмиграции / Леонид Константинович Шкаренков. – М. : Мысль, 1987. – 272 с.

Надійшла до редколегії 26.04.2014

П. Ю. Павленко

МИХАИЛ ПОСНОВ (1873–1931) – ОСНОВОПОЛОЖНИК ОТЕЧЕСТВЕННОГО ИСТОРИКО-КРИТИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ХРИСТИАНСТВА, ОСНОВАТЕЛЬ РЕЛИГИОВЕДЧЕСКОЙ МЫСЛИ В КИЕВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ Св. ВЛАДИМИРА

Целью статьи, с одной стороны, было восстановить хотя бы основные вехи биографии М. Поснова, которая, несмотря на его немалые научные заслуги, по разным причинам и поныне еще остается не до конца исследованной. С другой стороны, автор стремился указать на отличительные положения в первостепенных его трудах по истории христианства, показать те принципы и подходы, которых придерживался ученый. Он как ученый-историк придерживается принципа вневеконфессиональности (насколько, правда, это быть возможно для него как для православного верующего и не противоречило его личным религиозным убеждениям), считая, что именно таким образом исследовательская работа может быть незаангажированной, объективной в своих выводах – только так ее можно будет считать научной работой. Заложенные им традиции исследования истории Христианской Церкви, в частности раннехристианского вероучения, не были известны в советское время, теперь находят свое отражение и в исследованиях современных украинских, в частности киевских, исследователей христианства и библиоведов позднего времени, можно определить и как определенную исследовательскую преемственность.

Ключевые слова: М. Поснов, история христианства, исследование христианства, библиоведение, история религии, религиоведческая мысль.

P. Yu. Pavlenko

MICHAEL POSNOV (1873–1931) – THE FOUNDER OF THE NATIONAL HISTORICAL-CRITICAL STUDY OF CHRISTIANITY, THE FOUNDER OF THEOLOGICAL THOUGHT IN KIEV UNIVERSITY OF St. VLADIMIR

The purpose of the article, on the one hand, it was to restore at least milestones M. Posnov biography, which, despite its considerable scientific merit, for various reasons and today still not fully investigated. On the other hand, the author has tried to point out a distinctive position in the priority of his works on the history of Christianity, show the principles and the approach taken by the scientist. As a professor at a number of Orthodox educational institutions, as a doctor of church history is finally being Orthodox believers, he is a scientist and historian upholds the principle of non-denominational (as, however, it may be to him as an Orthodox believer and did not contradict his personal religious beliefs), assuming that this way research can be of unbiased, objective in its conclusions – the only way it can be considered a scientific work. They pledged research tradition history of the Christian Church, in particular of the early Christian creeds, its inherent thoroughness, fundamental approaches in the study of problems, confessional neutrality, tolerance, fairness, for all that his work (and his name) were not known in Soviet times now are reflected in studies of modern Ukrainian, especially Kiev, researchers Christianity and scholars later time can be defined as a specific research continuity. Despite the fact that almost M. Posnov second half of his life in exile, and he was left Kiev researcher Christianity, but because in law must be considered one of the founders of the theological thought of the University of Kiev, founder of Russian historical-critical study of Christianity.

Keywords: M. Posnov, history of Christianity, study of Christianity, study of Bible, History of Religion, Religion Study thought.

УДК 2+27

О. С. Пасічник, канд. філос. наук, асист.

РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ ЗДОБУТОК ВОЛОДИМИРА ТАНЧЕРА

Піддаються аналізу ідеї відомого українського релігієзнавця радянського періоду В. Танчера, що викладені в його роботах "Критика соціального фідеїзму", "Про походження релігії" та "Руське православ'я (критичні нариси)", робляться висновки про вплив тогочасної ідеології на його науковий доробок. Досліджується вплив ідей вченого на тогочасне релігієзнавство.

Ключові слова: В. Танчер, теорія атеїзму, релігія, радянське релігієзнавство, православ'я, фідеїзм.

Після розпаду СРСР та утворення незалежної України творчий здобуток релігієзнавців цього періоду було піддано незаслушеному забуттю. Тож видається актуальним дослідження релігієзнавчого доробку українських вчених, які працювали в радянський період. В даній статті аналізується творчий доробок яскравого представника цього періоду – В. Танчера. Головним завданням в такому випадку є знаходження цінних для релігієзнавства ідей в роботах В. К. Танчера та виявлення тієї ролі, яку відіграв вчений у релігієзнавчих дослідженнях радянської доби. Ця проблематика видається беззаперечно актуальною, адже немає сумнівів в ідейному впливі релігієзнавства тієї доби на сучасне українське релігієзнавство. Для дослідження було обрано роботи "Як виникла релігія", "Про походження релігії", "Руське православ'я (критичні нариси)" та російськомовну "Критику соціального фідеїзму". Проблема дослідження значення наукового доробку В. Танчера в контексті іс-

торії української релігієзнавчої думки займалися А. Колдний, О. Предко, Л. Филипович та інші.

Володимир Карлович Танчер (1915–1998) – доктор філософських наук, професор, засновник і завідувачий кафедрою історії та теорії атеїзму (тепер – кафедра релігієзнавства) КНУ ім. Т. Шевченка. Основний напрямок його наукової діяльності – соціальна філософія та історія і теорія релігії та атеїзму. Автор більш як 370 друкованих праць, численних теоретичних і методичних робіт. Був не лише талановитим педагогом, але й широко відомим своїми загальнотеоретичними працями вченим, який підготував більше 50 кандидатів та докторів наук, автором навчальної літератури. Учасник бойових дій у Другій Світовій Війні, нагороджений орденом "Знак пошани", медалями.

Однією з перших робіт на тему релігії В. К. Танчера, тоді ще кандидата філософських наук, була видана 1956 року українською мовою брошура, що мала назву

"Як виникла релігія". Вже на її початку автор окреслює своє відношення до релігії, яке, втім, не виходить за межі пануючої тоді в СРСР марксистсько-ленінської ідеології: "Комуністична партія Радянського Союзу, дбаючи про духовне збагачення громадян нашого суспільства, про ще дальше піднесення їх людської гідності, вважає необхідним допомогти людям, які ще не звільнилися від релігійних пережитків, прийти до нових, матеріалістичних, наукових поглядів на життя. Для цього необхідно усвідомити собі в чому полягає суть релігійних поглядів і як вони виникли" [7, с. 4]. В першій главі, яка називається "Що таке релігія", В. К. Танчер розглядає теорії походження релігії, зазначаючи при цьому що "марксистсько-ленінська критика цих (ідеалістичних – О. П.) теорій являє собою одне з найактуальніших питань антирелігійної пропаганди" [7, с. 5]. Стисло викладаються погляди стосовно природи релігії Гегеля, Конта, Тейлора, Спенсера, Шлейєрмахера, Маретта, Джевонса, Майєра, Дюркгейма [7, с. 5–6], їх критика в руслі марксизму-ленінізму, нарешті дається класичне визначення релігії авторства Ф. Енгельса з роботи "Анти-Дюрінг": "всяка релігія є нічим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті – відображенням, в якому земні сили набувають форми неземних" [7, с. 9]. В главі, що має назву "Як виникли релігійні уявлення?" окремо зазначається, що "марксистський світогляд в корені ворожий філософському ідеалізму і тісно пов'язаними з ним релігійними поглядами" [7, с. 9]. Тут критично викладається християнська версія створення світу та людини, причому все це завершується своєрідним висновком: "ясно, що релігійні уявлення про виникнення оточуючого нас світу, життя, людини – облудні" [7, с. 11]. В. Танчер зазначає, що "вже в первісному суспільстві існували різноманітні релігійні уявлення" [7, с. 15], зокрема, він відносить до них культ предків, тотемізм, первісну магію. Слід відмітити досить адекватне (враховуючи ідеологічні умови того часу) визначення автором тотемізму: "це поклоніння тотему, певному виду тварин, рослин чи навіть предметам неживої природи, які вважаються за родичів і друзів окремих родів і племен" [7, с. 16]. Проте, розмірковування про первісні форми релігії та побіжний огляд її функцій призводить до парадоксального висновку: "первісна релігія, багато положень якої одержала у спадщину сучасна релігія, зовсім не служила удосконаленню людства. Навпаки, наука приводить незаперечні факти, що релігія від часу свого виникнення гальмувала розвиток людства, заважала розвиткові зародків наукового мислення, ослаблювала сили людства у боротьбі з природою" [7, с. 20–21]. Нелогічність такого висновку, особливо на фоні попереднього матеріалу, говорить про певні межі, в яких повинні були працювати тогочасні радянські вчені. Тим більше в наступній главі, присвяченій "марксистсько-ленінській критиці ідеалістичних теорій походження релігії" автор впевнено стверджує: "... релігія виникає не випадково" [7, с. 21]. В цій главі розглядаються і, звісно ж, критикуються теорії походження релігії авторства таких вчених як М. Мюллер (міфологічна теорія), Е. Ленг (прамонотеїзм), З. Фрейд (психоаналітична теорія), Е. Тайлор (анімістична теорія), Дж. Фрезер (магічна теорія), Р. Маретт (преанімістична теорія), Е. Дюркгайм (соціологічна теорія) тощо. Звичайно ж на перше місце ставиться марксистська теорія: "марксизм-ленінізм, створивши справді наукову теорію походження релігії, дав могутню зброю для викриття відвертих і прихованих захисників релігії, могутню зброю боротьби за економічне і духовне розкріпачення людства" [7, с. 28]. В наступному розділі, який

має назву "Реакційний характер релігії", особливо критикується християнство, зокрема – католицизм. При цьому згадується і інквізиція, і Джордано Бруно, і засудження римською курією комуністичної ідеології [7, с. 29–32]. Врешті решт, робиться висновок про те, що релігія з часом зникне, а поки вона не зникла, треба вести антирелігійну пропаганду: "У боротьбі науки проти релігії, а така боротьба йде з того часу, коли виникла наука, Комуністична партія цілком і повністю стає на сторону науки" [7, с. 38]. З невеликими доповненнями ця брошура була перевидана наступного, 1957 року під назвою "Про походження релігії", що вочевидь, було зумовлено наявністю в ній стислих, але, безсумнівно, цінних даних, що стосувались підходів до питання релігії з боку західних вчених [5, с. 5–9]. Не зважаючи на те, що ці дані супроводжувались марксистською критикою, важливим було, принаймні, згадування про них та короткий виклад.

В такому ж критичному ключі написана і інша робота В. Танчера – "Руське православ'я. Критичні нариси", що була видана в Києві 1977 року. В цій книзі розглядається історія православ'я, починаючи з самих витоків, з виникнення християнства. Починається робота з безапеляційного твердження в марксистському дусі: "насправді виникнення християнської релігії було зумовлене потребами рабовласницького суспільства Римської імперії I ст." [6, с. 3]. Проте, це ще не найгірший варіант для початку наукової праці, враховуючи тогочасну манеру починати в таких випадках з цитат рішень з'їздів КПРС. З іншого боку "важлива роль у формуванні християнства належала ідеалістичній філософії" [6, с. 6]. Отже, в питанні виникнення християнства простежується чітка марксистська позиція – рабовласництво плюс ідеалісти, все це підкріплюється цитатою з Ф. Енгельса, який називав Філона Александрійського батьком християнства, а римського філософа-стоїка – дядьком християнства [6, с. 6]. Окремою віхою розвитку християнства справедливо визначається визнання його імператором Константином в 325 р. в якості державної релігії [6, с. 13]. Також досить детально, хоча і заангажовано в плані ідеології, розглядається розвиток християнства від перших століть нашої ери до розколу на православ'я та католицизм, що стався в 1054 р. Після цього автор переходить до розгляду власне російської православної церкви, виводячи її історію з літописного хрещення Русі князем Володимиром у 988 р. [6, с. 33]. Досить детально (хоча і дещо ідеологічно заангажовано, але як же без цього!) при цьому подаються події, значимі для церкви. З точки зору сучасного рівня знань дещо іронічним видається коментування автором відновлення посади патріарха в російській православної церкві: "Події Великої Вітчизняної війни примусили багатьох церковників переглянути свої позиції щодо Радянської влади, а це сприяло зміцненню єдності церкви. Всі зазначені обставини створили умови для обрання патріарха, яким 1943 р. став митрополит Сергій" [6, с. 44]. Зрозуміло, що будь-який перегляд позицій церковними діячами жодним чином не вплинув би на тогочасну радянську владу, а, отже, обрання патріарха – це був виключно політичний хід, а не наслідок певних дій релігійних діячів. Безперечно, В. Танчеру про це було відомо, і зазначене вище формулювання слід читати між рядків.

Говорячи про російське православ'я, автор стверджує цілковиту протилежність релігії та науки: "Марксизм-ленінізм визначає релігію як специфічну форму суспільної свідомості. Вона принципово відрізняється від усіх інших форм суспільної свідомості тим, що релігійне відображення світу створює викривлену, фантастичну картину дійсності. Ця відміна яскраво виявляється при порівнянні релігії з наукою. Наукове пізнання

знаходить вираз у формі понять, категорій і законів, воно містить об'єктивну відносну і абсолютну істину. Істинність даних науки забезпечується тим, що вона бере свої положення з практики, досвіду, спирається на факти і всі свої висновки перевіряє практикою" [6, с. 50]. Протиставляючи науку та релігію, акцентується увага на деструктивному характері останньої: "Поступове нагромадження знань про навколишній світ спричинилося до того, що наука стала самостійною формою суспільної свідомості. Це відбулося в період пізнього рабовластництва і збіглося з появою та становленням християнства як світової релігії. Відразу ж виникає гострий конфлікт між наукою, що формувалась, і християнством, яке вже тоді виявило себе ворогом науки" [6, с. 64]. Досить живо описуються "злочини" християнської церкви проти науки: знищення юрбою Александрійської бібліотеки, що сталося 391 року; вбивство в цьому ж місті у 415 році Гіпатії, відомої на той час вченої (натовпом християн, підбуреним патріархом Кірілом); буллу папи Александра III, що забороняла християнам вивчення фізики, як тоді називалось природознавство; спалення кардиналом Хіменесом 1236 р. Кордовської бібліотеки, де зберігалось 280 тис. рукописних книг; заборону вчень Джордано Бруно та Ніколая Коперніка; заборону Стоглавим собором (1551 р.) вивчення астрономії; боротьба проти дарвінізму тощо [6, с. 64–65]. Однак відомо, що релігія не претендує на науковість. Проте марксизм-ленінізм, за умов панування якого жив та працював В. Танчер, підновився в ті часи як "універсальна, єдино вірна наукова система філософських, економічних та соціально-політичних поглядів" [1, с. 10]. (Цікаво, що і "релігія претендує на роль всеохоплюючого світогляду, як зазначав К. Маркс, вона бажає бути «енциклопедичним компендіумом» світу" [6, с. 79].) При цьому можна згадати і знищення під прапором цієї ідеології цілих галузей науки, наприклад, генетики [3, с. 10]. До певних міжрядкових натяків автора на схожість, що простежується між релігією та марксизмом-ленінізмом (який, втім, її критикує) ми ще повернемося, а поки що – продовжимо розгляд "Нарисів російського православ'я". Ціла глава в цій роботі присвячується критиці концепції православної моралі. Зокрема, автор зазначає, що "православ'я додержується традиційних релігійних поглядів на мораль. Згідно з ними мораль є продуктом релігії: вона, мовляв, дарована людям надприродним шляхом разом з релігією. І тому мораль немислима без релігії, внаслідок чого остання, як основа і охоронець моралі, повинна мати безумовну цінність для людства" [6, с. 97]. Далі викладається марксистська теорія моралі, яка виводиться, звісно ж з суспільних відносин: "Суспільна практика заперечує релігійне розуміння моралі. У первісному суспільстві мораль спочатку була єдиним засобом регулювання суспільних відносин, а релігії ще не існувало. Коли потім у свідомості людей почали складатися релігійні уявлення, вони увібрали в себе багато чого з ідеологічного багажу цього безрелігійного періоду. А таким багажем була первісна мораль, що складалася з простих норм людських взаємин, які встановлювали загальну рівність" [6, с. 97]. Як відомо, уявлення про безрелігійний період в історії людства існує лише в межах марксистської ідеології, жодних доказів дійсного існування такого періоду науковому загалу наразі невідомо. І тут В. Танчер іронічно наводить приклад з моральним кодексом будівника комунізму, мовляв, "переважна більшість населення Радянської країни – люди невіруючі, проте роль моральних засад у житті нашого суспільства дедалі зростає. Моральний кодекс будівника комунізму, що став всенародним у буквальному розумінні цього слова, створений атеїстами, проте

містить у собі нову, вищу мораль справжнього гуманізму... Таким чином, заперечення релігії аж ніяк не є основою для заперечення і порушення існуючих моральних норм, тому таку основу слід шукати зовсім в іншому, проте це вже тема для окремої розмови" [6, с. 110]. В цьому пассажі, очевидно, міститься черговий натяк автора на близькість марксистсько-ленінської ідеології з релігійною. В тому ж дусі дається і вирішення проблеми добра та зла в квазірелігійній системі марксизму-ленінізму: "Марксизм-ленінізм дає наукове розв'язання проблеми добра і зла. Він вважає, що критерієм їх є науково-матеріалістична оцінка конкретної життєвої ситуації. Причину зла він вбачає в недосконалому суспільному ладу, в приватній власності на засоби виробництва, в існуванні антагоністичних класів і експлуатації людини людиною. Побудова комунізму покладе край всілякому злу" [6, с. 112]. Як це все нагадує релігію, а саме – християнство! Тут є і існування "антагоністичних класів", тут і несхвальне ставлення до приватної власності (втім, інтерпретоване дещо поверхнево, щоправда, це тема окремого дослідження), і віра у настання часу всезагального благоденства (у християнстві пов'язується з другим пришестям Ісуса Христа, у марксистсько-ленінському світогляді – з настанням комунізму). Ще можна навести таку цитату: "Моці – нетлінні останки святих. Церква приписує моцям чудодійну силу. Такої ж властивості нетління, мовляв, набувають предмети, що відіграли будь-яку роль у житті Ісуса, Марії та святих. Вони ж є предметом релігійного поклоніння" [6, с. 25]. Цікаво провести аналогію з Мавзолеєм і численими музеями та експозиціями, присвяченими революційним подіям в СРСР. Або такий момент, натяком на партійну ієрархію та її аналогію в релігії є наступна цитата: "Руська православна церква побудована за принципом суворої ієрархії: кожний нижчий служитель культу підпорядковується в канонічному та службовому відношенні вищому за чином" [6, с. 45]. Претензія марксизму-ленінізму на беззаперечну істину – одкровення засновників цього вчення: "Марксизм-ленінізм відкрив об'єктивні закони розвитку суспільства. Керуючись цими законами, трудящі нашої країни під керівництвом Комуністичної партії зруйнували капіталізм, побудували соціалістичне суспільство і тепер здійснюють поступовий перехід від соціалізму до комунізму" [7, с. 34].

Також в "Нарисах" наводяться цікаві статистичні дані стосовно віруючих в СРСР, які, втім, слід розглядати з певними застереженнями. Наприкінці ж роботи робиться висновок, що "православ'я в Радянському Союзі, зокрема в УРСР, як і інші релігії, згасає" [6, с. 138], при цьому переповідаються основні марксистські положення щодо такого песимістичного (для релігії) прогнозу. Втім, практика – улюблений критерій істинності прихильників та апологетів "єдино правильного та всеперемагаючого вчення", розставила все на свої місця.

Робота "Критика соціального фідейзму", була видана російською мовою у 1975 році, і "являє собою критичне дослідження сучасної соціально політичної концепції християнства" [4, с. 2]. Симптоматично, що розпочинається вона з цитування Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва (цитований уривок зовсім не торкається теми релігії, слід зауважити) [4, с. 3]. Таким чином В. Танчер нібито натякає, що за формою все буде відповідати марксизму-ленінізму, а от справжній його ідеї слід шукати між рядків. Природно, що одразу ж дається визначення фідейзму взагалі: "фідейзм – це вчення, що ставить віру на місце знання або взагалі відводить певне значення вірі" [4, с. 3], і соціального фідейзму зокрема: "під «соціальним фідейзмом» ми розуміємо спробу замінити наукове розуміння суспільного життя псев-

донауковим, релігійним, заснованим на теології... соціальний фідеїзм приймає псевдонауковий вигляд, він намагається спростувати матеріалістичне розуміння історії та науковий комунізм, а якщо це не виходить – спотворити їх" [4, с. 4]. Автор справедливо зазначає, що "експлуаторські класи завжди зацікавлені саме в такому тлумаченні суспільних явищ, яке б обґрунтувало та виправдало їх панівне становище в суспільстві" [4, с. 5]. Питання лише в тому, що В. Танчер вважає експлуаторськими класами. За влучним висловом М. Восленського, "диктатура пролетаріата" в СРСР дуже швидко перетворилась на "диктатуру над пролетаріатом" [2, с. 50], а отже природно, що правлячі верстви Радянського Союзу прагнули до вигідного насамперед їм пояснення оточуючої дійсності. Не маючи можливості висловитись про це прямо, В. Танчер дуже часто опосередковано наштовхував читача на роздуми щодо схожості релігійного та комуністичного світогляду (про що вже зазначалось вище).

Однак повернемося до "Критики соціального фідеїзму". Говорячи про соціальну концепцію різних релігій, автор зазначає що: "кожна з релігій... має свої специфічні особливості в соціальній концепції. Але в найзагальніших рисах її можна викласти так: якась надприродна сила, бог, є творцем всього світу, він створив природу, людину та суспільство; оскільки бог не тільки творець, але і керівник всього світу, керує ним, то і все суспільне життя, вся історія суспільства є продуктом божественного управління. Богу належить і встановлення основ суспільного життя: приватної власності, класів, держави, які начебто є вічними та незмінними" [4, с. 6]. Це, на думку автора, призводить до освячування релігією існуючого суспільного порядку: "це визнання незмінності існуючого соціального ладу природно вимагало відмови від будь-якої діяльності, спрямованої на суспільні зміни та особливо на ліквідацію експлуаторських порядків" [4, с. 20]. Подальшим розмірковуванням передувє ґрунтовний, хоча і не без ідеологічного нашарування, історичний екскурс. Починаючи з первісного суспільства простежується ставлення релігійних вірувань до суспільства та суспільного ладу [4, с. 8–11]. З іншого боку подаються погляди на цю проблему різноманітних мислителів від давнини (Демокрит, Платон, Арістотель, Епікур, Лукрецій Кар) до нового часу (Дж. Віко, Вольтер, Ж. Руссо, Гегель, Сен-Сімон, Фур'є). Оскільки відмічається, що "прогресивні погляди на суспільне життя висловлювали і революційні демократи в нашій країні (В. Г. Бєлінський, А. І. Герцен, Н. Г. Чернишевський, Н. А. Добролюбов, Т. Г. Шевченко, К. С. Калиновський, І. Г. Чавчавадзе та ін.)" [4, с. 13]. Чи був Т. Шевченко "революційним демократом" – питання дискусійне, але на ті часи вважалося саме таким чином.

Також можна екстраполювати на радянську дійсність питання про посередництво між Богом та людьми в католицизмі, що наводить автор: "католицизм... визнаючи безумовність та абсолютність божественного провидіння та вимагаючи від віруючих безумовного підкорення йому, католицька теологія особливо підкреслює роль духовенства у повідомленні цього божественного провидіння віруючим. Віруючий повинен бути керованим духовенством, адже лише через духовенство він може поспілкуватись з богом та отримати через нього духовні дари. Віруючий не має права діяти самостійно, без санкції духовенства" [4, с. 23]. Цікаво порівняти це з функцією партії в СРСР, де лише партійні працівники (і то не всі, а лише ті, які займають відповідні посади) могли повідомляти простим віруючим (громадянам) про волю провидіння (тлумачення "пророків" марксизму-ленінізму – К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, протягом певного часу – І. Сталіна).

Взагалі, і це слід віднести до сильної сторони практично всіх робіт В. Танчера, розглядаючи будь-яке питання він подає розгорнутий історичний екскурс. Так, в главі що називається "релігійні межі соціальної активності", він розглядає питання свободи та необхідності в християнстві, стисло викладаючи при цьому вчення Августина, Пелагія, Фоми Аквінського [4, с. 27–28], після чого підводиться підсумок: "Сутність релігійно-політичної концепції цілком очевидна: церква повинна слідувати за виконанням природного закону, вона охороняє природне право та повинна оцінювати суспільні закони з точки зору їх відповідності природному закону" [4, с. 28]. Звісно ж, без нашарування марксизму-ленінізму не обходиться жодна тема. Так, у главі, присвяченій відношенню християнства до класової боротьби, дається визначення класів: "великі групи людей, що розрізняються за місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням до засобам виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, за засобами отримання та розміром тої частки суспільного багатства, яку вони мають" [4, с. 47]. Однак як вже зазначалось вище, такі були стандарти наукової роботи на той час. Критикує В. Танчер і російське православ'я: "Російське православ'я сформувалося як релігія в усьому пристосована для виправдання та ствердження феодального ладу. Православне віровчення, розроблене в добу феодалізму, ніде не містить жодного сумніву в необхідності кріпацького ладу, у вічності класової структури суспільства" [4, с. 54], втім, така позиція приписується і релігії взагалі [4, с. 57]. Щоправда, не відмовляє автор російському православ'ю і в деяких корисних проявах. Зокрема, в питаннях війни та миру: "Серед всіх релігійних напрямків християнства безперечний пріоритет в переході на нові позиції в оцінці війни та миру належить російському православ'ю. Ця еволюційна тенденція склалася під безпосереднім впливом соціалістичної дійсності та є результатом зростання політичної свідомості віруючих громадян Радянського Союзу" [4, с. 85]. Щоправда, уявити собі, як в Радянському Союзі щось могло залежати від віруючих громадян, важко. Утім, "Російська православна церква бере участь в русі прибічників миру. Вона веде досить таки активну зовнішньо-політичну діяльність в цьому напрямку, встановлює контакти з релігійними організаціями та духовенством, що знаходяться на аналогічних позиціях... За ініціативою Російської православної церкви в Загорську відбулось дві конференції послідовників усіх релігій в СРСР за співробітництво та мир між народами. Такого роду діяльність безумовно заслуговує на суспільне та державне схвалення" [4, с. 85–86]. З іншого боку, таке схвалення стосується виключно релігійних організацій які знаходяться на території СРСР (а отже, під контролем партійних органів), окрема ж глава присвячена церковному антикомунізму (вона називається "Антикомунізм та реформістський соціалізм в християнстві"). При цьому церкві приписується антикомунізм з часів появи власне комунізму: "Привид вештається Європою – писали Маркс та Енгельс, – привид комунізму. Всі сили старої Європи об'єдналися для священної тралі цього привида: папа і цар, Метерніх та Гізо, французькі радикали та німецькі поліцейські" [4, с. 91]. Причому автор відзначає тенденцію зростання антикомуністичних настроїв церкви: "антикомунізм, що виник на початку пролетарського руху як основна ідейна зброя буржуазії в її боротьбі з пролетаріатом та марксистською ідеологією, в подальшому стає все більш злим та витонченим. До цього штовхала буржуазію логіка класової боротьби" [4, с. 93]. Очевидно, що причин змінювати свою початкову позицію щодо СРСР у католицької церкви не було,

на відміну від православної, яка змушена була рахуватись з радянською державою. Підсумок, що подає В. Танчер наприкінці своєї роботи "Критика соціального фідейзму", невтішний для християнства. Незважаючи на те, що "ідеї наукового комунізму входять і в свідомість мас віруючих, і вже ці ідеї, а не релігія, визначають (переважно) їх дії. Це має величезний вплив на теологію, як на теоретичний рівень релігійної свідомості, про що свідчить поява лівого християнства" [4, с. 224], все одно немає жодних підстав переоцінювати "полівіння" релігійної ідеології. Саме тому, продовжує В. Танчер, "навіть поява лівого християнства не може змінити марксистсько-ленінської оцінки релігії як «опіуму народу», як реакційної ідеологічної системи. Звідси і оцінка соціального фідейзму, його майбутнього: соціальний фідейзм, як і вся релігія, приречений" [4, с. 225].

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо таке. По-перше, в розглянутих роботах В. Танчера зібрано багато цінних (особливо враховуючи ті часи, коли видавалися ці книжки та інформаційний голод стосовно наукового доробку західних вчених) наукових даних, які хоча і

супроводжувались негативним коментарем в дусі марксизму-ленінізму, проте не втрачали від цього своєї цінності. По-друге, антирелігійну риторику слід читати між рядків, оскільки там проглядається явне порівняння релігії та марксизму-ленінізму, який має в собі багато релігійних рис. По-третє, авторів не притаманний волюнтаризм, а в деяких місцях можна помітити симпатію до релігійних організацій та тих функцій, що ними виконуються в суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Безансон А. Интеллектуальные истоки ленинизма. Les Origines intellectuelles du léninisme / А. Безансон. – М. : МИК, 1998. – 304 с.
2. Восленский М. Номенклатура / М. Восленский – М. : Советская Россия, 1991. – 624 с.
3. Студитский А. Н. Мухомолыбы – человеконенавистники / А. Н Студитский // Огонек. – 1949. – № 11.
4. Танчер В. К. Критика социального фидейзма / В. К. Танчер. – Киев : Вища школа, 1975. – 230 с.
5. Танчер В. К. Про походження релігії / В. К. Танчер. – К. : Молодь, 1957. – 39 с.
6. Танчер В. К. Руське православ'я (критичні нариси) / В. К. Танчер. – К. : Наукова думка, 1977. – 155 с.
7. Танчер В. К. Як виникла релігія / В. К. Танчер. – К. : Радянська Україна, 1956. – 39 с.

Надійшла до редколегії 15.04.2014

А. С. Пасечник

РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ ДОСТИЖЕНИЯ ВЛАДИМИРА ТАНЧЕРА

Рассматриваются идеи известного украинского религиоведа советского периода В. Танчера, изложенные в его работах "Критика социального фидейзма", "О происхождении религии" и "Русское православие (критические очерки)", делаются выводы о влиянии идеологии того времени на его научные работы. Исследуется влияние идей ученого на религиоведение того времени.

Ключевые слова: В. Танчер, теория атеизма, религия, советское религиоведение, православие, фидейзм.

A. S. Pasichnik

VLADIMIR TANCHER'S ACHIEVEMENT IN RELIGIOUS STUDIES

The ideas of famous Ukrainian religious scholar V. Tancher expressed in his works "Critique of the social fideism", "On the origin of religion" and "Russian Orthodoxy (critical essays)" have been analyzed. The conclusions have been made that the ideology of the time influenced his scientific work. It has been examined the impact of these ideas on religious studies of that time.

Key words: V. Tancher theory of atheism, religion, Soviet religion, Orthodoxy, fideism.

УДК 159.962.7

О. І. Предко, д-р філос. наук, проф.

РЕЛІГІЙНЕ НАВІЮВАННЯ: СУТНІСТЬ ТА ЙОГО СКЛАДОВІ

Розглянуто релігійне навіювання як процес прищеплення ідей, уявлень, установок тощо, в якому основним підґрунтям впливу виступають віра, міфи, стереотипи, що забезпечують різні типи регуляції поведінки людини. Визначено вплив релігійного навіювання на людину в контексті само- й взаємонавіювання. Рівень виражених змін виявляється в посиленні впливу дезадаптивних методів на особистість, набутті групових стереотипів мислення, втраті самоідентифікації та формуванні залежності від культури.

Ключові слова: релігійне навіювання, релігійна віра, міфи та стереотипи, деструктивний вплив.

Сьогоднішній соціум характеризується зростанням ролі релігійного фактора, що, в свою чергу, позначається на духовності людей, переоцінці їх цінностей. Ця проблема актуалізується помітним посиленням діяльності не тільки традиційних, але й нетрадиційних релігійних організацій, що впливають на суспільне життя, використовуючи різноманітні засоби впливу. Часто уявлення та переживання, норми і цінності нав'язуються індивіду всупереч його волі і свідомості. Тим паче, релігійні лідери впродовж століть вишукували прийоми, за допомогою яких можна вплинути на психіку людини. Для утвердження своєї могутності "божі пастири" використовували найвчирніші засоби впливу з метою підпорядкування, залучення, маніпуляції. Одним з таких соціально-психологічних механізмів, які використовуються релігією, є процеси навіювання. Сьогодні існує потреба пояснення такого явища, зокрема в контексті того, як відбувається "зсув" суспільної психіки в сторону несвідомої домінанти поведінки як на індивідуальному, так і груповому рівнях.

В сучасній науковій літературі релігійне навіювання досліджується М. Бондаревим, Ю. Поліщуком, К. Приваловим та ін. переважно з точки зору впливу деструк-

тивних релігійних сект на психічне здоров'я людини. Значно менше робіт, у яких звертається увага на осмислення особливостей релігійного навіювання, його складових компонентів. Відтак метою статті є дослідження сутності релігійного навіювання, його структурованості та впливу на людину.

Навіювання відіграє важливу функцію в житті людини. Будь-які дії людини продиктовані певним навіюванням. Воно може витікати як з внутрішніх спонукань (самонавіювання), так і бути отримано від інших людей (гетеронавіювання). Навіювання стає можливим в результаті швидкого переходу клітин головного мозку в гальміний стан. Тому основним психофізіологічним механізмом навіювання є розірваність в результаті зниження тону кори великих півкуль головного мозку та виникнення функціональної нервово-психічної роз'єднаності всієї коркової діяльності. Навіювання стає можливим тоді, коли вдається знизити критичність психіки, критичність свідомості. Академік В. Бехтерев підкреслював, що навіювання стає можливим лише тоді, коли вдається впливати на людину в обхід її критичності. Навіювання залежить від ступеня навіюваності людини. Також сугестивність залежить від попередньої